ÉLET ÉS IRODALOM

Máté-Tóth András

VALLÁSI FANATIZMUS

LIX. évfolyam, 8. szám, 2015. február 20.

Egész Európát megrázták a párizsi merényletek. Eleddig soha nem látott állásfoglalás-lavinát indított el a magánemberek millióitól kezdve egészen a legmagasabb szintű állami és vallási vezetők köréig. A megszólalók egyetértenek a terrorizmus elítélésében, de nem értenek egyet a felelősség megoszlásában. Szélsőségesnek tekintem azokat a kijelentéseket, melyek a *Charlie Hebdo* karikaturistáit a szólásszabadság mártírjaiként szentté avatják, s azokat is, amelyek őket okolják tragikus sorsukért, indirekten felmentve a terroristák felmenthetetlen akcióját.

Most még friss a lemészárolt áldozatok fölötti gyász, de a temetés után el kell kezdeni egy mélyebbre nyúló reflexió megalkotását Európáról, a szabadságról és a vallási együttélésről. Mert akárhogy is, sokan hangsúlyozzák, hogy a vallási dimenzió hanyatlik Európában, mégis a társadalom publikus szférájában a vallás hatóereje egyik európai országban sem tekinthető a múlt lassú agóniájának. S bár a terrorcselekményt nem tárgyszerű szoros összefüggésbe hozni az iszlám vallással, a vele kapcsolatos diskurzus mégis ráirányítja a figyelmet a fanatizmus vallási gyökereire.

*

(Fanatizmus-ismérvek) A fanatizmus kifejezés eredetileg a latin *fanaticus* értelmében olyan személyt jelöl, akit az istenség teljesen lefoglal és inspirál. A kereszténység első századaiban olyan vallási megszállottakra alkalmazták, akik a keresztény közösségek hitétől eltérő vallási hagyomány követői voltak, majd a modern kortól kezdve a túlfűtött kegyesekre és rajongókra. Ma a vallási fanatikusok elsősorban nem valamely vallási közösség és nem is valamely vallás speciális csoportját jelentik, hanem egy bizonyos kritikátlanul lelkes attitűdöt a vallási igazsággal és közösséggel szemben.

A szociológia a fanatizmussal kapcsolatban autoriter és elnyomó közösségi struktúrákról beszél, a politikában a társadalmi szereplők túlzott illetékességi tudatát, az ideológiai alapú felhatalmazottságot és a saját cél elérésével kapcsolatos erőszakos kompromisszumképtelenséget azonosítja a fanatizmussal. A filozófia az igazság kizárólagos felfogását és a kritikai gondolkodás elutasítását azonosítja a fanatizmussal. A vallási fanatizmus ezeket a jellegzetességeket ötvözi a vallási közösségben, a vallási igazságokhoz és tanításhoz való hozzáállásban. Általános kísérőjelenségei a dogmatizmus, erkölcsi felsőbbrendűségi tudat és a kinyilatkoztatottnak vélt igazságokkal kapcsolatos fundamentalista pozitivizmus.

A vallási és más fanatikus beállítódás kialakulásához és megerősödéséhez sokban járulnak hozzá a közösségek erős, karizmatikus egyéniségei, akik olyan lenyűgöző hatással képesek az egyetlennek kikiáltott igazságot a tagok felé közvetíteni, hogy ezzel csitítják vagy akár teljesen el is altatják a kritikus kérdéseket. Nem csupán megfosztják, hanem megmentik a tagságot a felelős döntés, a

mérlegelő lelkiismeret terhétől és a személyes döntés felelősségétől. Egyfajta kihelyezett tudatként helyettesítik a vallási forrásokat, a vallási hagyományokat, saját, személyes meggyőződésüket, küldetéstudatukat állítván ezek helyébe. Köztudott, hogy a fanatikus vallási rajongók általában nem ismerik saját vallásuk elsődleges szent forrásait, a *Bibliát* vagy a *Qur'ant*. A vallási hagyományok számukra a vezető állásfoglalásainak kontemporalitásába sűrűsödve vannak jelen. A közösség tisztasága és küldetéstudata a kívülállók bűnösségével, dekadenciájával lesz szembeállítva. A közösségen belüli ellentmondást nem tűrő vezetés a közösségen kívüli ellentmondások akár erőszakos megtörésébe csaphat át, amelyre jó példa az Aum Shinrikyo Japán szekta elhíresült merénylete a tokiói metróban, hogy egy korábbi, nem iszlámhoz kapcsolódó esetet említsünk.

A fanatikus attitűdöt szokás szociopátiás személyiségzavarra is visszavezetni, amely érzéketlen a környezetre, képtelen a társadalmi viselkedéshez kapcsolódó felelősségvállalásra, és hajlamos az erőszakos konfliktusmegoldásra. Az ilyen személyiségzavarral rendelkezők értelemszerűen vonzódnak a fanatikus közösségekhez és fundamentalista szemléletekhez, mert az ezekkel való azonosulás tág teret ad patológiájuk kiéléséhez. Ugyanakkor hiba lenne a vallási fanatizmust pusztán a túlbuzgók személyiségzavarára visszavezetni, mert ezáltal hangsúlyárnyékba kerül a közösségek dinamikája, valamint a vallási tanokhoz és érzelmekhez való kapcsolódás jelentősége.

Az iszlám fanatizmussal kapcsolatban leggyakrabban a *dzsihád* parancsa említődik, amely eredetileg a vallásról való pozitív tanúságtételt jelentette, majd később a vallás védelmének kötelezettségét. Bizonyos radikális iszlamisták újraértelmezik a dzsihádot, egyrészt azáltal, hogy személyeket, mozgalmakat vagy országokat az iszlám ellenségének kiáltanak ki, másrészt azzal, hogy a dzsihádot, helyesebben a kis dzsihádot (*dzsihad al asgar*) összekötik egyfajta áriatannal és célkitűzéssel, amit az iszlám fasizálódásának neveznek a téma specialistái. Ilyen csoportok és mozgalmak a ma közismertté vált Iszlám Állam mellett az algériai Iszlám Üdv Front (Front Islamique du Salut) vagy Erbakan Jólét Pártja (Refah Partisi) Törökországban, s ezek katonai alakulatai, mint például az Iszlám Fegyveres Erők Csoportja (Groupe Islamique Armée) Algériában, melyek ezt a vallásteológiát a konkrét terror ideológiai munníciójaként használják fel.

A vallási fanatizmus által vezérelt politikát és az erre építő államokat pária államoknak nevezik, melyekre az európai értékekkel szembeni összeesküvés és a terrorizmus támogatása jellemző. Derrida ezt a logikát, bár nem az iszlámra vonatkoztatva, a „kirekesztő stigmatizáció" logikájának nevezte. Ennek a diskurzuslogikának a lényege az elnevezéssel, névadással történő ellenségkijelölés, amely révén bárki és bármi ellenséggé tehető, hogy el lehessen és el is kelljen határolódni tőle. S amint az „iszlám" elnevezés egyre inkább konnotálódik a fundamentalizmus, fanatizmus és terrorizmus megjelölésekkel, annál inkább válik a kirekesztés áldozatává. Másik oldalon pedig amint Európa és Amerika mindinkább egyet jelent az ellenséggel, a hitetlenséggel és az arab érdekek támadásával, annál könnyebb Európát fenyegetésként értelmezni, s a lakosságot önvédelemre izzítani. A megbélyegzés és kirekesztés szerves részét képezi az európai és Európán kívüli demokráciáknak és még inkább a nem demokratikus berendezkedésű országoknak. E vonatkozásban is érvényes azonban, hogy Európa, annak nyugati fele sem homogén.

*

(Toleranciaadatok Európában) Detlef Pollack és munkatársai a münsteri egyetem vallás és politika kutatócsoportjában 2010 nyarán öt nyugat-európai országban (Németország, Franciaország, Dánia, Hollandia és Portugália) vizsgálták reprezentatív mintán, hogy a válaszolók fenyegetve érzik-e

magukat hazájukban más kultúrák által. Az igen válaszok az összes országban nagyjából negyven százalékot tettek ki, ami azt jelenti, hogy tízből legalább négy ember úgy véli, a sajátjától eltérő kultúra fenyegeti. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a vallási sokféleség kulturális gazdagodást jelent-e vagy inkább konfliktuspotenciált, Németország és a többi négy vizsgált ország között jelentős az eltérés. Míg az előbbiben a konfliktuspotenciál kapta a magasabb értékeket, addig az utóbbiakban a kulturális gazdagodás. Franciaországban a megkérdezettek 81 százaléka gondolta úgy, hogy a vallási sokféleség gazdagítja a kultúrát. Abban a Franciaországban, amely Európa-szerte a laicitásáról híres, s talán éppen ezért, mert a közhatalmától megfosztott vallások a kulturális és civil társadalmi területen társadalomépítő és szociális érzékenységet és gyakorlatot növelő szerepre vannak „kényszerítve", ha a társadalmi presztízsüket meg akarják őrizni, és saját missziós céljaikat el akarják érni.

A különböző világvallási hagyományokhoz való viszonyt tekintve a felmérés azt mutatta, hogy a muszlimokkal szemben a legalacsonyabb a pozitív hozzáállás, de az is 50 százalék felett van a megkérdezettek körében, míg a zsidósággal, a hinduizmussal és a buddhizmussal szemben a pozitív attitűd 70 százalék fölötti. Ebben a kérdésben Németország szintén a többiekétől eltérő képet mutat, mert ott a muszlimokkal szembeni pozitív attitűd a nyugati tartományokban csak 34 százalék, míg a keletiekben, tehát a volt NDK-ban csupán 26 százalék.

Végül az iszlámmal kapcsolatos negatív előítéletek közül ezekben az országokban elsősorban a nők hátrányos helyzetét asszociálták a válaszolók, míg az erőszakpotenciált alacsonyabbnak tekintették. A párizsi terrorcselekmény tükrében drámai látni az erre a kérdésre vonatkozó válaszmegoszlásokat, ahol az erőszakpotenciál változójának összesen 21 százalékot adtak a francia megkérdezettek, a többi vizsgált országhoz képest messze a legalacsonyabbat.

*

(Európa-kérdés) Mik azok a társadalom- és kultúraformáló tényezők, amelyek változása hozzájárult ahhoz, hogy Európában is megjelenjenek a vallási fanatizmusok? Miközben erre a kérdésre koncentrálok, mindenképpen szeretném hangsúlyozni, hogy magával a kérdéssel sem szándékozom alátámasztani azt az új ateista propagandát, miszerint minden vallási meggyőződés eleve a fanatizmus melegágya, s a fanatizmusra a vallás kulturális és politikai kiszorítása lenne az adekvát válasz.

A párizsi terrorcselekmény körüli viták első megközelítésben a vallási érzékenység és a szólásszabadság egymásnak feszülő szenvedélyeiről szólnak. Mélyebbre ásva azonban rámutatnak arra a tagadhatatlan tényre, hogy amit a liberális Európáról s annak egységet teremtő értékeiről gondoltunk, az összeomlóban van. A kulturálisan új összetételű Európában az együttélést és együttműködést megalapozó értékek diskurzusa zajlik. Európa távolabbi történetének görög–latin, zsidó, keresztény, muzulmán kultúrforrásai beletorkollottak a francia forradalom hármas alapértékére álmodott szekularitás vallásába: szabadság, egyenlőség, testvériség, valamint a demokrácia és az emberi jogok szekuláris bibliájába. Az egyre színesedő Európa nemcsak az iszlám bizonyos felfogásának erőteljes jelenléte révén találkozik az alapértékeire vonatkozó kihívásokkal, hanem az emberről, társadalomról, természetről való gondolkodás paradigmatikus változásai révén talán még inkább.

Danièle Herviu-Léger francia szociológa szerint az európai hagyomány szakadozott láncolatának

újrafűzése folyik, amely a posztszekuláris társadalom egyéni és közösségi identitásának legalapvetőbb kortárs művelete. Erre a megközelítésre rímel a Gyáni Gábor által hangsúlyozott emlékezetközösségek új társadalmi és kulturális szerződésének szükségessége. Európa nemcsak belső, organikus fejlődése miatt kényszerül újraalapítani magát, hanem a globális viszonyok radikális átrendeződése miatt is. Európa véglegesen posztkoloniális provincia, s egyre világosabbá válik számára az is, hogy az a bizonyos kulturális egység és harmónia, amit filozófusai és politikusai a minap még állítottak, inkább a mai viszonyok elrendezéséhez felhasznált, érdekvezérelt visszavetítés.

Európa régióiban a vallásról általában az állam és egyház szétválasztása, a vallás individuális szférába szorulása és a vallásgyakorlás hanyatlása vonatkozásában szokás tárgyalni. Amint a kereszténységre érvényes, úgy az iszlám sem kivétel az alól, hogy az egyes hívők vallási attitűdje jelentősen különbözhet egymástól. A kereszténységben legalább 3-4 vallási attitűdöt mutatnak a szociológiai vizsgálatok: az intézménynek nagy jelentőséget tulajdonítót, a barkácsolt vallásosságot, a vallási érdektelenséget és a vallási tanok és intézmények elutasítását. A José Casanova és mások által is felvetett közvallási dimenzió felerősödése és az európai kultúrában gazdagon jelen lévő újraelvarázsolás motívumai a vallással kapcsolatos közfelfogás újragondolását is sürgetik. A II. világháborút követő Európa-projekt még a kereszténység társadalom- és emberfelfogására alapult szekuláris felhasználásban. Nem lehetünk egészen bizonyosak azonban abban, hogy Európa megtalálta volna azokat az új alapokat, amelyekre posztkereszténynek látott mai és holnapi világát építhetné.

*

(Türelem a sürgetésben) A vallási fanatizmus kortárs európai jelenléte a kulturális és politikai elbizonytalanodás következménye és kísérő jelensége. Az alapvető kérdésekre adott fundamentális válasz egyik oldalon a múltból vett vagy múltba vetített értékek és támpillérek egyértelműségének hangsúlyozása, másik oldalon pedig a partikuláris válaszok dialógusképtelen, esetenként erőszakos érvényesítése. A vallási fanatizmus jelenségén keresztül egy sokkal súlyosabb és alapvetőbb problémára láthatunk rá, s ha kezelésének fenntartható módját keressük, akkor erre a mélyen húzódó identitásproblémára kell koncentrálnunk.

Durva leegyszerűsítés ugyanis Európát a felvilágosodással azonosítani, vele szemben pedig az iszlámot a fundamentalizmussal. Egyik oldalon a racionalitás, másikon az irracionalitás, egyiken a szekularizáció, másikon a vallási dominancia és a szentírás szó szerinti értelmezése. Amint a felvilágosodás projektje nem volt sohasem Európában az egyetlen kulturális és politikai tendencia, hanem a különböző európai országok nagyon is különbözően viszonyultak ehhez a jelentős kezdeményezéshez, ugyanúgy az iszlám is sokszínű kulturális régió, Szaúd-Arábiától Egyiptomon át Törökországig. Nem pusztán az iszlámról, hanem a kereszténységről, a Távol-Kelet vallásairól és az új vallási mozgalmakról is árnyalt ismeretekre és dialóguskész ítéletalkotásra van szükség. A történelmi és gazdasági ismeretek mellett a vallási ismeretek legalább annyira nélkülözhetetlenek a plurális Európában történő eligazodás számára. Most az iszlámmal kapcsolatos tudáshiány tűnik akutnak, ám a zsidóságról és a kereszténységről való ismeretek mennyisége és hitelessége legalább annyira hiányos.

Sokan gondolják, hogy a vallási dimenzió, éppen az elfogadhatatlan fanatizmus és vallásra hivatkozó terror miatt, egyszerűen ignorálandó. Peter Sloterdijk veti fel, hogy talán az

indifferentizmus lenne a megoldás, amely távol tartja magát az elkötelezettek és kiválasztottak fárasztóan hipermotivált színházától. Lehet ez az ajánlat a személyes meggyőződés szintjén alkalmas alapállás, de a társadalmi dimenzió kezelésében lehetetlen a sztoikus távolságtartás.

Manapság számos ország politikusai kiáltanak a törvények szigorításáért, a gyűlöletbeszéd tiltásának kiterjesztéséért, ami ellen más politikusok a szólás- és művészeti szabadság védelmében szólalnak fel. Évszázadokon át Európában is az egyház és az állam szavatolta a regionális együttélés szabályait. Az egyházi és állami tanítás és törvénykezés gondoskodott azoknak a határoknak a meghúzásáról és stabilitásáról, amelyek biztosították az egységet és harmóniát. Befelé az eretnekekkel és a szakadárokkal, kifelé pedig az idegenekkel szemben.

A modern világ a központi hatalmakkal és hegemóniákkal szembeni kritikus távolságtartással jellemezhető, aminek az is a következménye, hogy a társadalmi béke fenntartásának feladatát a folyamatosan bírált és kikezdett hatalom nem képes elvégezni. A szabadságot garantáló és toleranciát követelő törvények egyre kevésbé alkotnak harmonikus egységet. A különböző érdekeket érvényesíteni törekvő emlékezetközösségek szabadságuk korlátozását látják abban, ha a törvények az egymás mellett élésre, netán a közös érdekek megvalósításában való együttműködésre kötelezik őket. Ami a XVIII–XIX. században még inkább harmóniában volt – a társadalmi egység állami és kulturális garanciája –, az mára egymással szemben áll – a kulturális szabadság nevében elvitatják az állam illetékességét a tolerancia törvényi biztosításában.

A globálissá vált világban a kultúrák együttélése, keveredése egyre kevésbé a migrációval, mint inkább a tolerancia kihívásával jellemezhető. Kétségtelen, hogy Európa gazdag országai, az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország stb. az immigránsok problematikájával foglalkoznak, mert jólétük további biztosítását fenyegetve érzik. Ugyanakkor ezekben az országokban mára már félre nem tehető arányokban vannak jelen több generációs migrációs háttérrel rendelkező családok, akik egykor úgymond érkeztek, de mára már belül vannak. A sokféleség együttélésének kultúrája a világ legnagyobb kihívása ma, talán nem túlzás azt sem állítani, hogy legalább akkora, mint az egyenlőtlen nyersanyageloszlás vagy az Észak–Dél törésvonal problematikájának kezelése.

A különböző társadalmi rétegekkel és csoportokkal szembeni tolerancia kultúrtörténete talán a felekezetek közötti békével kezdődött (Torda), aztán azzal folytatódott, amikor a nők lassan választójogot nyertek, majd a férfiakkal való egyenértékűségüket és egyenjogúságukat viszonylag eredményesen vívták ki. Később fontossá vált a feketék egyenjogúságának elismertetése, s ma az LGBT irányultság elfogadtatásáért vívnak számosan küzdelmet. A világ lassan és sok áldozat árán tanulja a toleranciát, a mások érzékenységére való odafigyelés hétköznapi és politikai kultúráját, amelynek kivívásában és begyakorlásában elsősorban inkább a civil társadalom jeleskedik, bár a civil és vallási diplomácia is jelentős eredményeket ért el.

Európa európaisága általánosságban véve sikeresen interiorizálta a felekezetek, a nők vagy a zsidók érzékenységét, és nemcsak törvények tiltják az ezekkel szembeni intoleranciát, hanem rendes esetben a civil társadalom is felhorkan, ha megsértik őket. Az utóbbi évtizedben az iszlám érzékenység megértése és figyelembevétele az európai feladat, ha nem akarná a kontinens újraépíteni a kirekesztés magas falait.

Hans Küng svájci teológus már 20 évvel ezelőtt világethosz projektjének küldetésnyilatkozatában

leszögezte, nincs túlélés béke nélkül, nincs béke a vallások békéje nélkül, és nincs béke a vallások között a vallások önkritikája nélkül. A kereszténység önkritikája erőteljes és közismert. Az iszlám önkritikája kevésbé. Navid Kermani iráni származású német író hangsúlyozta kölni beszédében, melyet a párizsi terrort elítélő demonstráción mondott, hogy a muszlimok feladata és felelőssége elérni, hogy az iszlámról ne a terror és az erőszak jusson az emberek eszébe, hanem a szabadság és az igazságosság, ne az elnyomás és a büntetés, hanem a kultúra és a humor. „Az ember vagy a hitben testvéred, vagy az emberségben" – idézte Ali ibn Abi Talib VII. századi kalifát. A kereszténység és az iszlám vallástörténete egymástól eltérően alakult az utóbbi mintegy két évszázadban. A kereszténység olyan kiüresedést és funkcióváltást tapasztalt meg a felvilágosodással kezdődő időszakban, amit az iszlám most szenved éppen. Számára a kortárs kommunikációs ritmus rettenetes sebessége azonban sokkalta nehezebbé teszi az elkerülhetetlen feladatot. Az iszlám őshonos területén még inkább, mint az európai országokban, ahol a többség már megtalálta a modern európai iszlám útját, és konstruktívan vesz részt a kontinens kulturális átalakulásában.

*

A vallási fanatizmus által felvetődő kérdés tehát voltaképpen Európa alapértékeire vonatkozik, és háromszintű választ kíván: politikait, civil társadalmit és egyénit. Mindhárom területen csak választöredékekkel találkozunk, s a kiforratlan alapokra épített döntés és cselekvés végső soron csak az alapvető probléma elodázását szolgálja. A fanatizmus az azonnali megoldások híve, krízisből él. Az igazi válaszok türelmes elemzést és hiteles önreflexiót követelnek, a vallásoktól is. Tariq Ramadan hangsúlyozza, hogy az európai iszlámnak nem az önvédelmi önreflexióban áll az ereje, hanem abban, hogy saját kulturális forrásaira támaszkodva aktívan részt vesz azoknak a kérdéseknek a megválaszolásában, amelyek előtt az egész kontinens áll.

(A szerző teológus, valláskutató, Szegedi Tudományegyetem)

nyomtatás